

ПРЕВЗЕМАНА ЛИ Е СОФИЯ ОТ РУСКАТА АРМИЯ ПРЕЗ 1829 г.?

Пламен Митев

DID THE RUSSIAN ARMY SEIZED SOFIA IN 1829?

Plamen Mitev

Abstract: *In the final phase of the Russo-Turkish War of 1828–1829, Sofia gained strategic importance for both Russian and Turkish command. At the end of August 1829, a real threat emerged when the 40,000 troops of Mustafa Pasha Bushatli were supposed to move from Niš to Plovdiv and to attack the Russian army in the area of Edirne from behind. In order to prevent such an unfavourable outcome of the war campaign for Petersburg, General Diebitsch assigned General Geismar to head towards Sofia. On the basis of a critical analysis of the available documentary material, an attempt was made to clarify whether General Geismar managed to conquer Sofia, or the hostilities were suspended just before the city was captured.*

Keywords: *Russo-Turkish War of 1828–1829; Sofia; Friedrich Geismar.*

Покрай подготовката на публична лекция за настъпателните боеве на Западния отряд през м. декември 1877 г. в района на Арабаконашкия проход, ми се наложи да направя справка за някои висши офицери от щаба на ген. Йосиф Гурко в една от най-авторитетните дореволюционни руски военни енциклопедии – „Энциклопедия военных и морских наук“¹. В рубриката за София попаднах на кратката информация, че за първи път руската армия (отряд, командван от ген. Фьодор Гейсмар) завзема този важен за Високата порта административен център през септември 1829 г. [Энциклопедия. 1895, с. 271]. Заинтригувах се от сведението, защото в българските изследвания, посветени на историята на София през XIX век или на Руско-турската война от 1828–1829 г., къде лаконично, къде малко по-подробно, се обръща внимание на действията на руската армия в района на Софийско, но всички автори – все утвърдени проучватели, отбелязват, че София не е превзета, тъй като руските войници стигат само до тогавашното с. Подуене [Динев, П. 1937, с. 293; Генов, Ц. 1989, с. 223; Трайков, В. 1976, с. 129]. По повод освобождението на бъдещата българска столица на 23 декември 1877 г. Цонко Генов подчертава дори, че след похода на Владислав III Ягело (1443 г.) „през цялата епоха на петвековното османско господство“ градът „посрещал под своите стени

¹ Осемтомната „Энциклопедия военных и морских наук“ (т. I–VIII. С.-Пб., 1883–1897) е подготвена под ръководството на авторитетния военен историк и теоретик ген.-лейтенант Хенрих Антонович Леер (1829–1904). Автор на многобройни изследвания и учебници в областта на военното дело, през 1889 г. той става и началник на Академията на Генералния щаб на Русия.

освободителни войски“ едва за втори път [Генов, Ц. 1989, с. 223]. Грешат ли руските военни историци или руски отряд под командването на ген. Фьодор Гейсмар действително влиза в София през есента на 1829 г.?

София, военната кампания на ген. Дибич и Одринският договор

Стратегическото значение на София за успеха на руските военни кампании на Балканите е оценено за първи път още в края на XVIII в. от ген. Михаил Кутузов (1745–1813). През април 1811 г., в качеството си на новоназначен главнокомандващ на Дунавската армия, той изготвя доклад до княз Михаил Богданович Барклай дьо Толи (военен министър на Русия от януари 1810 г.), в който споделя, че когато през 1792 г. бил назначен за посланик в Цариград, Екатерина II (1762–1796) поискала от него да изготви план за превземането на турската столица [Кутузов, М. 1952, с. 35–352]. След завръщането си в Петербург през лятото на 1794 г., познавайки вече добре обстановката в Румелия, той предложил на императрицата при евентуална нова война срещу Османската империя, руската армия да се раздели на три корпуса. Първият корпус трябвало да се насочи към Провадия и оттам към Одрин и Цариград, вторият корпус трябвало да действа в района на Силистра, Разград и Шумен, като, в случай че трите крепости (особено Шумен) не бъдат превзети, то намиращите се там противникови сили трябвало да се изолират напълно. Третият корпус имал за задача да предприеме демонстративно настъпление от Никопол към София и оттам към Пловдив и Одрин [Митев, Пл. 2016, с. 17–41].

Планът на ген. М. Кутузов не влязъл в употреба нито при Екатерина II, нито при Александър I (1801–1825). Не разполагаме със сигурни податки и дали ген. Иван Дибич (1785–1831) е бил запознат предварително с идеите на своя предшественик, но ако се анализират действията на Дунавската армия през пролетта и лятото на 1829 г., приликите с кутузовия сценарий са очебийни, с една съществена разлика – старият фелдмаршал предвиждал трите корпуса да настъпват едновременно и координирано, докато Дибич обмислял да прибегне до използване на Софийското направление по принуда. На 13 август 1829 г.², само пет дни след превземането на Одрин, той изготвил подробна записка до Николай I (1825–1855) за бъдещите действия на поверената му армия, в случай че Високата порта не приеме направеното предложение за сключване на мирен договор [Шильдер, Н. 1879, с. 8–12]. Основната идея на графа била да се използва вече постигнатото преимущество и още в началото на м. септември да се предприеме настъпление към Чорлу и към Дарданелите, да се завземат Шумен и колкото може повече от крайдунавските крепости, да се изпратят две пехотни бригади към Сърбия, които със сръбска помощ да превземат Видин, да се обсади Гюргево, а отрядът на ген. Павел Киселъв (1788–1872) да се придвижи към София, да овладее града и оттам през Пловдив да се насочи към Цариград. За да гарантира успеха на новата балканска

² Всички дати в статията са дадени по Юлианския календар (т.нар. ст.ст.).

кампания, която трябвало да приключи през пролетта на 1830 г. „с покоряване на Европейска Турция“, ген. Иван Дибич предвиждал и въоръжаването на „румелийските българи“ [Шильдер, Н. 1879, с. 11].

На 1 септември император Николай I отговорил на писмото на ген. Дибич от 13 август, като дал съгласието си за изпълнение на неговия план [Шильдер, Н. 1879, с. 21–22]. Докато руските куриери осигурявали размяната на кореспонденцията между главнокомандващия на Дунавската армия и Николай I обаче, обстановката в Тракия се променила. В Одрин пристигнали двамата официални представители на Високата порта – Мехмед Садък ефенди и Абдул Кадир бей. Преговорите за бъдещия мир започнали, а това дало основание на Дибич да се откаже от замислените настъпателни действия (вкл. и към София), с които искал да оказва натиск върху султанското правителство.

Междувременно, с претенцията да играе активна роля при предрешаване на съдбата на Османската империя, в румелийските дела се намесил и шкодренският паша Мустафа Бушати/Бушатли (1797–1860). Още през пролетта на 1829 г. великият везир Решид Мехмед паша (28 януари 1829–17 февруари 1833) поискал настоятелно от него да се включи активно със своя 40-хиляден албански отряд в бойните действия срещу руската армия. Като противник на реформите на Махмуд II (1808–1839) обаче, Мустафа паша се опитал да се възползва максимално от военните затруднения на Портата и умишлено забавил придвижването си към Ниш. Впоследствие заел изчаквателна позиция в района на Видин и по сведения на сръбската и на руската агентура замислял открито да се разбунтува срещу султана [Димитров, Стр. 1981, с. 33–34; Шеремет, В. 1975, с. 142–143]. Някои изследователи обръщат основателно внимание на обстоятелството, че в тези си антиправителствени настроения Мустафа Бушатли тайно бил окуражаван и от сръбския княз Милош Обренович (1780–1860)³, който се надявал да извлече изгода за собствената си кауза от засилването на напрежението между шкодренския паша и Високата порта.

Амбициите на Мустафа за постигане на независимост устройвали и ген. Дибич, защото „бездействието“ на Бушатлията позволявало на руското командване да разполага по-гъвкаво със своя резерв, дислоциран във Влашко, без да е наложително да се съсредоточават по-значителни сили в района на дн. Северозападна България. Виталий Шеремет твърди дори, че в писмо до ген. Дибич албанският паша изразил симпатиите си към него и поискал подкрепа за осъществяване на плановете си, но тъй като руският главнокомандващ нямал ясни инструкции от Петербург, молбата за помощ била деликатно отклонена [Шеремет, В. 1975, с. 142–143]. Последващите действия на Мустафа

³ Руският специалист Пьотр Искендеров приема, че Мустафа и Милош имали дори „тайно споразумение“, а Страшимир Димитров отбелязва, че тайната кореспонденция между двамата се осъществявала чрез „българина Икономов от Стара Загора“ [вж. Искендеров, П. 2009, с. 181; Кудрявцева, Е. 2009, с. 104–131; Димитров, Стр. 1981, с. 33.]

паша и на руското командване обаче се интерпретират от изследователите, осветляващи събитията от лятото и есента на 1829 г., по различен начин.

Повечето автори приемат, че бързото и успешно настъпление на руската армия в Тракия и особено превземането на Одрин подтикнали Мустафа паша да стаи временно неприязънта си към султана и да влезе в ролята на спасител на империята [Энциклопедия 1895, с. 8–9; Лукьянович, Н. 1847, с. 161–168; Заблоцкий-Десятовский, А. 1882, с. 306–313; Шеремет, В. 1975; Война... 2009; Димитров, Стр. 1981, с. 33–34 и др.]. Демонстрирайки лоялност към Портата, той се установил с основните си сили (ок. 30 000 души) в София, след което възложил на своя авангард да се насочи към Пловдив и Хасково. Над руските части в района на Одрин надвиснала реална заплаха да бъдат ударени в гръб. За да предотврати подобна опасност, ген. Дибич решил да прибегне, макар и в по-ограничен мащаб, до прилагане на плана си за настъпателни действия по направлението Враца – София – Пловдив, като разпоредил от състава на 4-ти резервен кавалерийски корпус, разположен във Влахия, да се сформират два руски отряда: единият под командването на генерал-адютант Павел Киселъв трябвало да се насочи към Габрово и да заплаши фланга на напредващите към Одрин турски сили, а вторият начело с генерал-адютант Фьодор Гейсмар (1783–1848) получил за задача да настъпи към София и при необходимост да атакува тила на Мустафа паша.

Други изследователи обръщат внимание на обстоятелството, че действията на шкодренския паша през август–октомври 1829 г. не са еднозначни и това до голяма степен се дължи на поне два фактора: 1) динамичният развой на преговорите между представителите на щаба на ген. Дибич и на Високата порта за примирие, а след това за изработването и ратифицирането на Одринския мирен договор; 2) непоследователната руска позиция спрямо плановете и амбициите на Мустафа паша [вж. напр. Епанчин, Н. 1906, с. 306–307]. Характерен пример за колебанията и обратите в поведението на Мустафа паша е решението му да придвижи авангарда на своя отряд от София към Пловдив. Според включената в научно обращение документална информация, още преди да предприеме тази маневра Бушатлията направил опит да се договори с руското командване. Чрез княз Милош той изпратил известие до ген. Павел Киселъв, че заповедите на султана го принуждавали да тръгне към Одрин. Той обаче не желал да се конфронтира с Дибич, а същевременно не искал и да бъде обвиняван от Портата в неподчинение. Затова предложил руски отряд да премине на десния бряг на р. Дунав и да демонстрира, че ще атакува неговите позиции, което щяло да му послужи като основание да остане в София и да не осъществи придвижването си към Пловдив и Одрин.

При липсата на достатъчно автентични свидетелства за намеренията на шкодренския паша е трудно да се прецени дали той е блъфирал, опитвайки се да печели време преди неговите албански войници да тръгнат към Одрин, или наистина е разчитал да се договори тайно с руското командване. Едно обаче е сигурно. Ген. Киселъв се усъмнил в искреността на Бушатлията и възложил на гене-

рал-адютант Фьодор Гейсмар да завземе Враца до 3 септември 1829 г., като организира оттам следене на по-нататъшните действия на Мустафа. Това именно довело и до „ответните“ реакции на пашата – изпращането на авангард от около 1800 души към Пловдив [Епанчин, Н. 1906, с. 310; Шеремет, В. 1975, с. 142]. През следващите дни, когато Одринският договор бил вече подписан, притесненията на ген. Дибич и неговия щаб за поведението на Мустафа Бушатли нараснали, тъй като продължаващото концентриране на противникови сили в Пловдив и тяхното по-нататъшно придвижване към Хасково и Одрин можело да попречи на ратификацията на договора от Портата. Тревогите на ген. Дибич се подхранвали и от неяснотите около намеренията на шкодренския паша – да настъпи към Цариград и така да даде възможност на султана да поднови военните действия в Тракия или да се възползва от ситуацията и да се изяви като претендент за неговото наследство.

Изчаквайки новините за одобряването на мирния договор от Махмуд II, а впоследствие и първите доказателства за неговото изпълнение (признаването на автономния статут на Сърбия и изтеглянето на турския гарнизон от Гюргево), ген. Дибич решил да използва за неутрализирането на Мустафа Бушатли две превантивни мерки – преговори и демонстрация на сила. За среща с пашата в Пловдив бил изпратен адютантът на ген. Кисельов щабскапитан Коноплин, но от неговия доклад станало ясно, че Бушатлията не желал да се договаря с руснаците. Затова, ген. Дибич не се поколебал и разрешил на ген. Гейсмар да настъпи към София, като под негово разпореждане били дадени 4 пехотни батальона, 8 кавалерийски ескадрона, 5 сотни (общо 4222 души) и 30 полеве оръдия [Епанчин, Н. 1906, с. 306].

Кой е генерал-адютант Фьодор Гейсмар?

Житейският път на барон Фьодор Клементиевич Гейсмар е изпълнен с изпитания и превратности. Наследник на стар аристократичен немски род, той е сред онези десетки чужденци ренегати, които в смутните и размирни времена около Френската революция и последвалите я общоевропейски войни намират в Русия убежище или пък възможности за лична изява. След краха на Наполеон, някои от тях се завръщат в родината си, но повечето остават и през следващите години правят успешна кариера в служба на руската корона. Кратки биографични бележки за барон Гейсмар могат да се намерят в повечето енциклопедични издания и справочници за известни руски военни деятели от първата половина на XIX век, но сериозни академични проучвания липсват [Гейсмар, В. 1881, с. 721–762; *Русский биографический словарь*. 1914, с. 365–368]. Най-вероятно незаинтересоваността на специалистите към личността на ген. Гейсмар се дължи на обстоятелството, че изявите му на бойното поле остават засенчени от славата на други негови съвременници от ранга

на Кутузов, Багратион, Каменски, Дибич⁴, подобно обяснение едва ли оправдава обаче забравата, на която съдбата и делата на този руски генерал са осъдени.

Фьодор Гейсмар е роден на 12 май 1783 г. в имението Северингхаузен, близо до гр. Ален (Ahlen), Вестфалия. През 1792 г., по настояване на бащата Клеменс Август фон Гейсмар – камерхер в двора на пруския крал Фридрих II (1740–1786), е изпратен в пансиона на католическото училище в Мюнстер, което шест години по-късно успешно завършва, надявайки се да осъществи мечтата си да се посвети на военното поприще. Заради това, че често боледувал и растял физически слабоват, обаче родителите му решават да го подготвят за свещеник. Младият Фридрих не желаел да става проповедник и затова започнал да обмисля план за бягство от дома. Неочакваната смърт на баща му го подтикнала да действа и през м. март 1798 г., без да извести дори майка си, той заминава за Виена.

С помощта на по-големия си брат, който бил вече на австрийска военна служба, Ф. Гейсмар става юнкер в 4-ти пехотен полк⁵. Участва във военната кампания в Италия на страната на Втората антинаполеонова коалиция (втората обсада на Манту – май–юни 1799 г.; битките при Нови – 15 август 1799 г. и Маренго – 14 юни 1800 г.). През 1804 г. напуска австрийската армия и тръгва за Индия, но по пътя преминава през о. Корфу, където се запознава с генерал-майор Роман Анреп (1756–1807) – командващ сухопътните руски подразделения, дислоцирани на о. Корфу в рамките на прочутата Адриатическа експедиция. Под негово именно въздействие взема решение да премине на руска военна служба и през януари 1805 г. е зачислен като прапорщик в Сибирския гренадирски полк [Гейсмар, В. 1881, с. 721–757].

През следващите години Фьодор Гейсмар се сражава срещу французи и турци по бойните полета на Италия, Балканите, Саксония, Белгия. Натрупва богат команден опит, изявява се като способен и предприемчив офицер, получава първите си руски и чужди военни отличия, откроява се с умението си да

⁴ Любопитно е сравнението между Гейсмар и Дибич – и двамата имат пруски аристократичен произход, и двамата начеват военните си кариери в руската армия по време на Наполеоновите войни, и двамата впечатляват с храбростта и упоритостта си и са сред заслужилите герои на Отечествената война от 1812 г. Ген. Гейсмар е и с две години по-възрастен, но ген. Дибич пък напредва по-бързо в офицерската йерархия – от прапорщик в Семьоновския полк през 1801 г. до фелдмаршал през 1829 г. Документалните свидетелства от времето на военната кампания на Балканите през 1828–1829 г. показват, че дали заради някакво негласно съперничество и завист, или по други някакви причини, но в отношенията между Дибич и Гейсмар е съществувало напрежение, прерастващо на моменти в неприкрита конфронтация.

⁵ Полкът е създаден през 1696 г. като подразделение на армията на Свещената Римска империя по договорка между император Леополд I и великия магистър на Тевтонския (Немския) орден Франц Людвиг Пфалц-Нейбургски, затова става известен под името пехотен полк на Великия немски магистър. От 1786 г. щабът му резидира във Виена. След Наполеоновите войни полкът е преименуван на Долноавстрийски и под това име действа до разформироването си през 1918 г.

организира партизански действия в тила на противника, през 1818 г. получава и генералски чин – генерал-майор. В навечерието на Руско-турската война от 1828–1829 г. е вече командир на Първа конна егерска дивизия, а след обявяването на войната е назначен за началник на авангарда на Шести армейски корпус. При навлизането на руските части във Влахия проявява находчивост и настойчивост като с бързото си придвижване към Букурещ спасява града от разграбване от страна на отстъпващите турски войници. По-късно участва в обсадата на Гюргево и през юни 1828 г. поема командването на самостоятелен отряд, действащ в района на Олтения (Малка Влахия).

Хронистите на войната подценяват обикновено ролята на оставения в двете Влахии (Голяма и Малка) армейски резерв, свеждайки неговите функции единствено до подсигуряването на тила на основните сили на настъпващата на юг от р. Дунав Втора (т.нар. „Дунавска“) армия. Обективният анализ на документалните свидетелства за развоя на военната кампания, особено през 1829 г., показва обаче, че успехът на Дибичовия план за настъпление на юг, оставяйки крупни противникови подразделения в района на Шумен и Видин, би бил немислим без активните действия на разположените по левия бряг на Дунав руски части. Още в края на м. юни 1828 г. отрядът на ген. Гейсмар предотвратява например изграждането на турска переправа през Дунав в района на Видин–Калафат. Постигнатата пък на 14 септември 1828 г. впечатляваща победа над видинския паша Ибрахим при Бъйлещ и превземането на Турну Мъгуреле (30 януари 1829 г.) осигуряват пълния контрол над Малка Влахия [**Хронологически указател**. 1911, с. 96]. Инициативността носи успех на Гейсмар и в организирането на постоянна връзка със сръбския княз Милош.

В началото на войната, опасявайки се от евентуална австрийска намеса, император Николай I дава строго предписание на главнокомандващия Втора армия фелдмаршал Пьотър Витгенщайн (1768–1843) да не допуска създаването на доброволчески отряди от българи и сърби. Към Милош било изпратено и специално възвание, в което се настоявало сръбският народ да запази спокойствие. Ген. Гейсмар обаче не се съобразил с официалната правителствена позиция и за да си осигури подкрепата на подвластното християнско население при една евентуална настъпателна операция на юг от р. Дунав, започнал да формира малки доброволчески отряди от гърци, сърби и българи. С тяхна помощ набирал актуална разузнавателна информация за действията на видинския паша, а междувременно организирал и постоянна връзка с княз Милош, който не желал да се стига до военни действия на сръбска територия, но не криел и готовността си да съдейства на руското командване.

В действителност, верен на своя комбинативен нюх, сръбският княз се опитвал да се възползва максимално от поредния руско-турски конфликт. Охотно предоставял сведения за състоянието на турските гарнизони, дарил 10 000 дуката за подпомагане на ранени руски войници и офицери, а когато в началото на 1829 г. правителството в Петербург възприело идеята за привличане на доброволци от местното население (вкл. и сърби), не отхвърлил

възможността за сформирание на 20-хиляден сръбски отряд за общи действия в Румелия. В същото време той се опитвал да демонстрира пред Високата порта неутралитета си, надявайки се да си осигури допълнителни дивиденди от султана за своето политическо бъдеще след края на войната. Ген. Гейсмар обаче не се интересувал от кроежите на Милош. Той бил уверен, че сътрудничеството със сърбите е полезно за крайния успех на военната кампания на Балканите и затова, навличайки си обвинения от страна на преките си командири в непослушание и недисциплинираност, полагал усилия, за да поддържа постоянна връзка с Милош. След установяването на шкодренския паша във Видин значението на контактите със сръбския княз нараснало дотолкова, че тъкмо сведенията за поведението и намеренията на Мустафа Бушатли, получавани чрез Милош, предопределяли решенията и действията, които ген. Гейсмар предприема със своя отряд през лятото на 1829 г.

Ако съдим по данните за разквартируването на руските войски през зимата на 1828/1829 г., отрядът на барон Гейсмар се състоял от 17-а пехотна дивизия и Първа драгунска дивизия [**Хронологически указател**. 1911, с. 86]. В края на м. януари 1829 г. към тях бил причислен и Иркутският хусарски полк [**Хронологически указател**. 1911, с. 96]. С тези сили Фьодор Гейсмар трябвало да контролира левия бряг на Дунав от австрийската граница до Турну Мъгуреле, като сам трябвало да се грижи и за продоволствието на подчинените си войници. От 9 февруари 1829 г. негов пряк началник става ген. Павел Киселъв, но между двамата генерали още от самото начало на пролетната офанзива възникнало открито съперничество и взаимна неприязън [**Епанчин, Н.** 1906, с. 260–271]. Това проличало видимо през май-юни 1829 г.

На 28 май 1829 г. части от отряда на ген. Гейсмар, командвани от полк. Павел Граббе (1789–1875), превзели Рахово (дн. Оряхово), принуждавайки турския гарнизон да капитулира [**Хронологически указател**. 1911, с. 99]. За да укрепят овладяните на юг от р. Дунав позиции, Гейсмар поискал от Киселъв подкрепление, но такова му било отказано [**Епанчин, Н.** 1906, с. 286]. На 18 юни, на основата на получена от княз Милош информация, че Мустафа Бушатли, разполагащ вече в района на Видин с ок. 60 000 души, се подготвя да премине във Влахия, Гейсмар предложил, ако не получи подкрепление, да се оттегли от Рахово. Ген. П. Киселъв не само отхвърлил категорично това искане и не изпратил подкрепа на Гейсмар, но дори му наредил, оставайки в Рахово, да пренасочи част от отряда си за подсилване на гарнизона в Турну Мъгуреле [**Епанчин, Н.** 1906, с. 286–287]. Гейсмар от своя страна не изпълнил даденото му разпореждане и се опитал да си издейства по-голяма самостоятелност под претекст, че за да предпази подчинените си от започналата в Голяма Влахия чумна епидемия, отрядът му трябвало „да се изолира“ напълно [**Епанчин, Н.** 1906, с. 279].

Напрежението между двамата генерали ескалирало и около замислените от ген. Киселъв превантивни мерки за недопускане на възможността Мустафа Бушатли да се придвижи от Видин към Шумен и координирайки действи-

ята си с командвания лично от великия везир шуменски гарнизон да нанесе удар в тила на напредващата на юг към Одрин руска армия. За целта Киселъв възложил на Гейсмар да атакува турския лагер край Никопол. Нападението било организирано успешно на 31 юли 1829 г., но на следващия ден (1 август) турците предприели набег по левия бряг на р. Дунав, който бил отблъснат с цената на много жертви. Гейсмар обвинил Киселъв в неразумност и изтъквайки за пореден път възможната заплаха Мустафа паша да се прехвърли в Малка Влахия, отказал да подсилва гарнизона в Турну Мъгуреле [Епанчин, Н. 1906, с. 270–273]. Междувременно, още на 22 юли 1829 г., той издал заповед да се разрушат укрепленията на Рахово и изтеглил отряда си във Влашко [Епанчин, Н. 1906, с. 291].

От дистанцията на времето и при фрагментарните документални податки, с които разполагаме, е много трудно да се прецени обективно поведението на двамата генерали, както и последиците от техните действия. При анализа на случилото се през последните месеци на военната кампания от 1828/1829 г. би трябвало да се отчитат обаче две важни обстоятелства.

Първо: Динамично променящата се през лятото на 1829 г. бойна обстановка се оказва сериозно предизвикателство за комуникационните възможности на руската армия. Завземането на Одрин, сключването на примирието, изработването на мирния договор и неговото ратифициране от Високата порта се случват толкова бързо, че в ключови за преговорния процес моменти събитията изпреварват обмена на информация между щабовете на Дибич, Киселъв и Гейсмар, и така част от разпорежданията на съответните командвания се оказват неефективни и дори неадекватни на ситуацията.

На 3 август 1829 г. например Дибич заповядва на Киселъв да предприеме настъпателни действия срещу шкодренския паша, за да не му позволи да окаже помощ на Одрин и Цариград. Няколко дни по-късно (на 6 август) Дибич отменя това свое предписание, но Киселъв получава новата заповед едва на 13 август, когато подготовката за преминаване на руските отряди на юг от р. Дунав е завършила [Епанчин, Н. 1906, с. 296–303]. На 16 август Дибич съобщава на Киселъв, че в Одрин са пристигнали пратениците на султана за подготовка на бъдещия мирен договор и отново нарежда да не се организират настъпателни действия по десния бряг на р. Дунав [Шилдер, Н. 1879, с. 13–15], но Киселъв получава това разпореждане едва на 22 август, когато ген. Гейсмар е вече готов да премине отново при Рахово [Епанчин, Н. 1906, с. 301–302]. Проблемите в координацията между Главната квартира на руската армия в Одрин и нейния резерв във Влахия продължават и през м. септември, което неминуемо се отразява и върху начина, по който отрядът на ген. Гейсмар изпълнява поставената му задача да настъпи към Враца и София.

Второ: В кариерата си на боеви командир барон Гейсмар има богат опит в организирането на операции в тила на противника и най-вероятно това именно го прави маниакално подозрителен към възможността Мустафа паша да премине с верните си албанци на левия бряг на р. Дунав и да нанесе удар по тила

на руската армия. Месеци наред Гейсмар събира по различни канали информация за намеренията на Бушатлията, следи неговите действия, готви се за евентуален сблъсък с него и дори рискува да бъде обвинен в неподчинение, като забавя или отказва да изпълнява заповедите на своя пряк началник ген. Киселъв, които биха затруднили основната му задача – да охранява влашкия бряг на р. Дунав от австрийската граница до Турну Мъгуреле. Показателна в това отношение е гневната реакция на главнокомандващия ген. Дибич след като на 22 юли 1829 г. Гейсмар – подвластен на страха си, че шкодренският паша ще премине от Видин в Олтения, самоволно напуска Рахово и разпорежда на отряда си да се оттегли във Влахия. В писмо до императора от 9 август 1829 г. Дибич обвинява Гейсмар в интригантство и неподчиненост, а когато през м. септември предлага Киселъв и други свои висши офицери за високи награди, баронът въобще не е включен в представения на Николай I списък [Шилдер, Н. 1879, с. 5 и с. 42]. Така покълналите през май–август 1829 г. прояви на недоверие, противоборство и съперничество между Киселъв и Гейсмар ще предпоставят омаловажаването и бързата „забравя“ на извършения от отряда на ген. Гейсмар поход към София и влизането за първи път на руски войници в някогашния административен център на цяла Румелия.

Походът към София

Началото на събитията, довели до завземането на София, може да се отнесе към 24 август 1829 г. На 22 август ген. Киселъв получил предписанието на ген. Дибич да не се предприемат настъпателни действия по десния бряг на р. Дунав, тъй като преговорите за подписване на мирния договор с Високата порта са започнали. Киселъв уведомил незабавно Гейсмар за тази заповед на главнокомандващия, но само два дена по-късно сам предложил на Дибич планът за натиск върху Мустафа Бушатли да продължи да се изпълнява. Най-вероятно до това решение Киселъв достигнал под влияние на последните разузнавателни сведения, предоставени му от Фьодор Гейсмар (от 20 и 22 август), които свидетелствали за намеренията на шкодренския паша да тръгне от София към Одрин [Епанчин, Н. 1906, с. 302–303]. На 24 август отрядът на ген. Гейсмар, включващ подразделения от 34-ти егерски полк⁶, Първи Московски драгунски полк⁷ и Втора бригада на Първа драгунска дивизия, завзел Рахово⁸. Веднага след това Гейсмар възложил на авангарда си, командван от

⁶ 34-ти Егерски полк е създаден през 1810 г. на основата на Виленския мушкетарски полк. Действа до 28 януари 1833 г., когато е разформиран, а личният му състав е включен в Четвърта пехотна дивизия на Втори армейски корпус.

⁷ Московският драгунски полк е създаден през 1700 г. под името Преображенски драгунски полк. Участва във всички по-големи военни кампании на Русия през XVIII и XIX в. По време на войната 1828/1829 г. се командва от полк. Иван Данненберг. Разформиран е през 1918 г.

⁸ В дневника си ген. Павел Граббе отбелязва, че градът е превзет на 27 август [Граббе, П. 1888, с. 72]

генерал-майор Павел Граббе⁹, да се придвижи до Борован, където трябвало да изчака последващи заповеди.

Руските войници били посрещнати в Борован радушно от българското население, а турците от околните села изпратили свои представители, за да предадат оръжието си [Граббе, П. 1888, с. 73]. На 31 август в селото пристигнал българин от Новачене с известието, че Мустафа паша се укрепвал в София. Тази информация подтикнала ген. Гейсмар да изпрати на 1 септември подкрепление на ген. Граббе и на 2 септември, в 4 часа сутринта, подсиленият руски авангард тръгнал към Враца, като още същия ден влязъл в града. Гейсмар и Граббе били настанени в дома на местния аянин, където били посетени и от българска делегация начело с врачанския епископ [Граббе, П. 1888, с. 74]¹⁰.

Докато врачани посрещали на 2 септември 1829 г. отряда на Гейсмар, в Одрин бил подписан мирният договор. По същото време ген. П. Киселъв се намирал в Рахово, където три дни по-късно (на 5 септември) получил писмо от главнокомандващия, с което се одобрявал предложението още на 13 август план за настъпление на руския резерв към Силистра и Шумен. Ген. Дибич допускал, че великият везир ще заповяда на шкодренския паша да окаже помощ на Шуменския гарнизон, в резултат на което отдалечената от тила си руска армия в Тракия щяла да бъде застрашена и от юг, и от север. В случай обаче, че Мустафа паша реши да тръгне не към Шумен, а към Одрин, Дибич предписвал на Киселъв да се придвижи през Ески Джумая (дн. Търговище), Ески Стамбол (дн. Велики Преслав) и Карнобат към Одрин [Епанчин, Н. 1906, с. 307–308].

Разминаването между новосъздадената политическа ситуация на Балканите след подписването на Одринския договор, предписанието на ген. Дибич отпреди 2 септември и реалната разстановка към 5 септември 1829 г. на руските и на турските сили на запад от линията Русе – Търново е очевидно. Ако към това добавим и забавените куриерски връзки между щабовете в Одрин и Рахово, лесно можем да си обясним колебанията и противоречивостта в решенията на висшия команден състав на Дунавската армия, които се отразяват пряко и върху по-нататъшните действия на ген. Киселъв и на достигналия до Враца отряд на ген. Гейсмар. Ген. Павел Киселъв например не се съобразил с полученото на 5 септември разпореждане от Дибич и вместо към Силистра, тръгнал към Враца. На 7 и 8 септември, неговият отряд, състоящ се от 7381 души пехота, 3513 души кавалерия и 56 оръдия, се придвижил до Враца. Тук, на 11 септември, той получил известието за подписания в Одрин мир и новата заповед на граф Дибич (от 2 септември) да се прекратят всякакви бойни действия, като руските войски останат там, където са се намирали при получаване

⁹ За проявения героизъм при първото завземане на Рахово (28 май 1829 г.) Павел Граббе е удостоен от императора на 19 юни 1829 г. с чин генерал-майор [Список. 1840, с. 159].

¹⁰ Без да отбелязва откъде черпи информацията си, Атанас Пейчев приема, че отрядът на ген. Гейсмар влиза във Враца на 31 август, след което продължава похода си към София, „която завзема в началото на септември“ [Пейчев, А. 1981, с. 110.]

на известието за сключения мирен договор [Епанчин, Н. 1906, с. 308–309]¹¹. В този момент авангардът на ген. Гейсмар бил вече достигнал до с. Ребърково, а аванпостът му – до с. Новачене [Лукьянович, Н. 1847, с. 172]¹². Междувременно, когато разбрал за подписания в Одрин договор, шкодренският паша изпратил част от отряда си (ок. 1800 души) към Пловдив. Това именно решение на Мустафа паша подтикнало ген. Дибич да преосмисли предходните си разпореждания и без повече колебания да разреши на Кисельов и Гейсмар да притиснат Бушатлията.

На 18 септември 1829 г. Дибич информирал Николай I, че взетите от негова страна мерки са принудили шкодренския паша да спре в Пловдив, а преследващите го отряди на Кисельов и Гейсмар са готови да преминат на юг от Стара планина. [Шильдер, Н. 1879, с. 33] Отчитайки полученото от Цариград потвърждение, че султан Махмуд II е ратифицирал вече Одринския договор, Дибич предложил на императора „докато турците не изпълнят всички условия, отнасящи се до Сърбия“, Гейсмар да остане „около Враца“, а Кисельов „да се приближи до Габрово“. И ако „Шкодренският паша се осмели да направи и една крачка напред – добавя ген. Дибич, аз ще постъпя с него като с бунтовник против Портата, което вече обявих пред пълномощниците [официалните представители на Високата порта]“ [Шильдер, Н. 1879, с. 33].

Включените в научно обращение документални свидетелства за последващите събития, свързани с похода на ген. Гейсмар към София, са оскъдни. Две от писмата на граф Дибич до император Николай I ни позволяват да очертаем вероятната хронологическа рамка на руските действия в направлението Враца – София. В първото писмо – от 24 септември, повишеният вече в чин фелдмаршал Дибич информира императора, че Кисельов е получил заповед да се придвижи към Габрово, а на Гейсмар е възложено да настъпи към София [Шильдер, Н. 1879, с. 36]. На 18 октомври пък главнокомандващият споделя пред Николай I намерението си да нареди на Кисельов и Гейсмар да отстъпят във Влашко едва след като турците предадат Гюргево [Шильдер, Н. 1879, с.

¹¹ Граф Дибич искал да покаже и на Високата порта, но и на посланиците на Франция, Англия и Прусия, които по настояване на Портата поели ролята на посредници между воюващите страни, че Русия няма намерение да се възползва от ситуацията, като продължи настъплението на юг, за да завземе Константинопол [Лукьянович, Н. 1847, с. 166–167]. Решението на Дибич да се демонстрира желанието на Петербург за незабавно прекратяване на бойните действия трябвало да предотврати каквито и да било обвинения или дори съмнения за целите на Николай I и от страна на тогавашната европейска преса, която отблизо следяла военната кампания на Балканите – вж. напр. редовните дописки за войната от септември–октомври 1829 г. на френските “Le Constitutionnel” и “Journal des Débats politiques et litteraires”, на английските “Globe” и “London Evening Standart”, на различни австрийски, немски и италиански издания от есента на 1829 г.

¹² Тази диспозиция на отряда на ген. Гейсмар се потвърждава и от дописката на “Journal des Débats politiques et litteraires” от 28 октомври 1829 г., отпечатана в броя от 14 ноември 1829 г.

48]. Това означава, че именно в отрязъка между 24 септември и 18 октомври отрядът на ген. Ф. Гейсмар е достигнал до София. Самият барон е твърде лаконичен в спомените си: „35 дни след подписването на Одринския мир – отбелязва той в предсмъртното си писмо, преминах Балкана, разбих в прохода турците, взех град София и така закрепих мира, който турците решиха да надушат“ [Гейсмар, В. 1881, с. 760–761].

При придвижването си от с. Новачене към София Гейсмар не среща сериозна съпротива с изключение на сблъсъка при Арнаут калеси, където ок. 1700 турци и албанци се опитали да го спрат. Позовавайки се на подписания вече мирен договор, ген. Гейсмар убедил командващите турски офицери да му предоставят свободен достъп през прохода, но албанските войници отказали и тогава, с обходен маньовър откъм фланговете и в тила на противниковите позиции, Гейсмар принудил албанците да се оттеглят, а в знак на добронамереност забранил да се преследват отстъпващите и малко по-късно върнал дори пленените при атаката 3 вражески оръдия [Лукьянович, Н. 1847, с. 174]¹³.

Повече подробности за случилото се при Арнаут калеси и за влизането на Гейсмаровия отряд в София могат да се открият в разказа на младия по онова време прапорщик Фьодор Торнау (1810–1890) [Торнау, Ф. 1867, с. 118–125]. Четвърт век след драматичните събития, в които е участвал пряко, Торнау – вече достигнал до чин генерал-лейтенант, си спомня, че след успеха при Арнаут калеси 4 пехотни батальона с 30 оръдия, 8 ескадрона драгуни и 500 казаци бързо и без да срещнат никаква съпротива се придвижват до София, но в района на с. Подуене трябвало да спрат, тъй като местният паша разположил въоръжена охрана по новоизградените около града укрепления. За да избегне ненужното кръвопролитие, а и за да демонстрира, че руската армия спазва подписания вече мирен договор, ген. Гейсмар поискал лична среща с турския управител. Заедно с щаба си той посетил резиденцията на пашата и успял „след продължителни“ и „бурни прения“ да убеди своя домакин да покаже лоялността си към Високата порта и към своя султан, като допусне неговият отряд да влезе в София [Торнау, Ф. 1867, с. 125]. Как са били посрещнати руските войници от софиянци обаче и до кога по-точно остават в града, можем само да гадаем. Едно е сигурно – в началото на м. ноември 1829 г., когато турският гарнизон се изтегля от Гюргево, а албанците на шкодренския паша, недоволни от своя водач, започват да се разпръскват, фелдмаршал Дибич предписва на Кисельов и на Гейсмар да се оттеглят към Влахия и през следващите дни отрядите на двамата генерали наистина преминават отново на левия бряг на р. Дунав. В писмото си до Николай I от 6 ноември 1829 г. самият главнокомандващ споделя, че напуска Одрин и се отправя към Бургас, за да се завърне окончателно в Русия [Шилдер, Н. 1879, с. 59–60].

¹³ Чуждестранните наблюдатели, които следят отблизо войната на Балканите, оценяват значението на сражението при Арнаут калеси и затова повечето европейски вестници отразяват в специални дописки победата на Гейсмар – вж. напр. английския “Globe Friday” от 27 ноември 1829 г.

* * *

В историческата памет на София и на софиянци споменът за краткотрайния престой на руските подразделения през есента на 1829 г. бързо избледнява. Сред днешните имена на столичните улици и площади няма да открием нито едно, което да е свързано с успешния поход на отряда на ген. Фьодор Гейсмар. Нищо подсказващо за случилото се преди 190 години няма да забележим и сред стотиците паметници и паметни плочи, които би трябвало да напомнят на поколенията за отминалите събития, както и за някогашни наши и чуждоземни герои. Единствената може би следа за усилията на ген. Дибич да неутрализира заплахата за своята армия от страна на шкодренския паша е информацията за старите софийски „хендеци“, които обаче постепенно са заличени през годините, било при изграждането на съвременната инфраструктура на града, било поради мащабното и динамично жилищно и обществено строителство, съпътстващо разрастването на следосвобожденска София.

Прочее, често тези „хендеци“ погрешно се свързват с годините на Кримската война (1853–1856), въпреки категоричното свидетелство на една кратка приписка за 1829 г. – *„Да се знае кога хванаха да мерат хендеците, по Кръстовден у субота започеха да копат мсц септемврия, ден 11...“* [Иванов, Й. 1928, с. 44–45], и въпреки популярното описание на Феликс Каниц: *„Когато през 1829 г. руският генерал Гайзмар се приближил от Дунава до Искърското дефиле и заплашил София, най-напред се подсилил валът около града с 4 окопа върху близките височини. От тях издигащата се на 40 м височина „Музи бейбер табия“ [близо до Подуене] и високата 60 м над терена „Меджидие табия“ стигат до лозята на Курубаглар, Цариградското и Орханйското шосета. Последното се намира под обстрела и на „Чауш табия“, а доминиращата над Банишора „Яуди табия“ контролира шосетата за Ниш и Берковица“* [Каниц, Ф. 1997, с. 240]. Търсейки белезите на паметта за разглежданите събития обаче, впечатляващо е, че най-неподправеният и най-открояващ се отзвук за преживяното от тогавашното население на София е разказът на дядо Антон пред Евтим Спространов за един вече починал турчин (Шабан ефенди), който още преди Освобождението оправдавал българите, че споменават в молитвите си руския цар, защото, когато русите превзели София и околността през 1829 г., *„не капнало нито капка кръв“* [Спространов, Е. 1906–1907, с. 7].

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Публикации / Publications

Война... 2009 – Война, откриваща епоха в история Балкан: К 180-летию Адрианополского мира. Сборник статей. Отв. ред. А. В. Карасев. Москва: Ленанд, 2009. [Voyna, otkrvshaya epohu v istorii Balkan: K 180-letiyu Adrianopolyskogo mira. Sbornik statey. Otv. red. A. V. Karasev. Moskva: Lenand, 2009.]

Гейсмар, В. 1881 – Владимир Гейсмар. Биографический очерк Барон Фьодор Клементьевич Гейсмару, 1873–1848. – Русская старина, т. XXXII, 1881, 721–762.

[Vladimir Geysmar. Biograficheskiy ocherk Baron Fyodor Klementyevich Geysmaru, 1873–1848. – Russkaya starina, t. XXXII, 1881, 721–762.]

Генов, Ц. 1989 – Цонко Генов. Освобождението на София от османско господство. – В: София през вековете. Т. I. Древност, Средновековие, Възраждане. София: Изд. на БАН, 1989, 223–231. [Tsonko Genov. Osvobozhdenieto na Sofia ot osmansko gospodstvo. – V: Sofiya prez vekovete. T. I. Drevnost, Srednovekovie, Vazrazhdane. Sofia: Izd. na BAN, 1989, 223–231.]

Граббе, П. 1888 – Павел Граббе. Записная книжка графа П. Х. Граббе. Москва: Типография Волчанинова, 1888. [Pavel Grabbe. Zapisnaya knizhka grafa P. H. Grabbe. Moskva: Tipografiya Volchaninova, 1888.]

Димитров, Стр. 1981 – Страшимир Димитров. Одринският мир и балканските народи. – В: Одринският мир от 1829 г. и балканските народи. София: Изд. на БАН, 1981. [Strashimir Dimitrov. Odrinskiyat mir i balkanskite narodi. – V: Odrinskiyat mir ot 1829 g. i balkanskite narodi. Sofia: Izd. na BAN, 1981, s. 21–40.]

Динев, П. 1937 – Петър Динев. София през XIX век до Освобождението на България. Материали за историята на София. Кн. IX. София: Печатница на Военно-издателския фонд, 1937. [Petar Dinekov. Sofiya prez XIX vek do Osvobozhdenieto na Bulgariya. Materiali za istoriyata na Sofia. Кн. IX. Sofia: Pechatnitsa na Voенно-izdatelskiya fond, 1937.]

Епанчин, Н. 1906 – Николай Епанчин. Очерк похода 1829 г. в Европейской Турции. Часть III. Санкт Петербург, 1906. [Nikolayi Epantchin. Otcherk pohoda 1829 g. v Evropeiskoi Tutzii. Sankt Peterburg, 1906.]

Заблоцкий-Десятовский, А. 1882 – Андрей Заблоцкий-Десятовский. Граф П. Д. Киселев и его время: материалы для истории императоров Александра I, Николая I и Александра II. Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. [Andrey Zablotzkiy-Desyatovskiy. Graf P. D. Kiselev i ego vremya: material dlya istorii imperatorov Aleksandra I, Nikolaya I i Aleksandra II. Т. 1. Sankt-Peterburg: Tip. M. M. Stasyulevicha, 1882.]

Иванов, Й. 1928 – Йордан Иванов. София през турско време. – В: Юбилейна книга на град София (1878–1928). София: печатница „Книпеграф“, 1928, 39–45. [Yordan Ivanov. Sofiya prez tursko vreme. – V: Yubileyna kniga na grad Sofia (1878–1928). Sofia: pechatnitsa „Knipegraf“, 1928, 39–45.]

Искендеров, П. 2009 – Петр Искендеров. Сербское измерение русско-турецкой войны 1828–1829 гг. – В: Война, открывшая эпоху в истории Балканы: К 180-летию Адрианопольского мира. Сборник статей. Отв. ред. А. В. Карасев. Москва: Ленанд, 2009. [Petr Iskenderov. Serbskoe izmerenie russko-turetskoy voyn 1828–1829 gg. – V: Voyna, otkrvshaya pohn v istorii Balkan: K 180-letiyu Adrianopolyskogo mira. Sbornik statey. Отв. ред. А. В. Karasev. Moskva: Lenand, 2009.]

Каниц, Ф. 1997 – Феликс Каниц. Дунавска България и Балканът. Т. 2. София: Борина, 1997. [Feliks Kanits. Dunavska Bulgaria i Balkanat. Т. 2. Sofia: Borina, 1997.]

Кудрявцева, Е. 2009 – Елена Кудрявцева. Россия и становление сербской государственности (1812–1856). Москва: Квадрига, 2009. [E. Kudryavtseva. Rossiya i stanovlenie serbskoy gosudarstvennosti (1812–1856). Moskva: Kvadriga, 2009.]

Кутузов, М. 1952 – Михаил Кутузов. Сборник документов. Т. III (1808–1812). Под ред. на Л. Г. Бескровного. Москва: Военное издательство, 1952. [Mihail Kutuzov. Sbornik dokumentov. Т. III (1808–1812). Pod red. na L. G. Beskrovno. Moskva: Voенноe izdatelystvo, 1952.]

Лукьянович, Н. 1847 – Николай Лукьянович. Описание турецкой войны 1828 и 1829 годов. Ч. 4. Санкт Петербург, 1847. [Nikolay Lukyuanovich. Opisaniye turetskoy voyn 1828 i 1829 godov. Ch. 4. Sankt Peterburg, 1847.]

Митев, Пл. 2016 – Пламен Митев. Генерал-фельдмаршал Михаил Кутузов и българите. – В: Империи, границы, политики (XIX–началото на XX век). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, 17–41. [Plamen Mitev. General-feldmarshal Mihail Kutuzov i balgarite. – V: Imperii, granitsi, politiki (XIX–nachaloto na XX vek). Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2016, 17–41.]

Пейчев, А. 1981 – Атанас Пейчев. Оперативните действия по време на Руско-турската война от 1828–1829 г. – В: Одринският мир от 1829 г. и балканските народи. София: Изд. на БАН, 1981, 93–111. [Atanas Peychev. Operativnite deystvia po vreme na Rusko-turskata voyna ot 1828–1829 g. – V: Odrinskiyat mir ot 1829 g. i balkanskite narodi. Sofiya: Izd. na BAN, 1981, 93–111.]

Русский биографический словарь. 1914 – Русский биографический словарь. Т. IV. Под ред. Н. М. Чулкова. Москва, 1914, 365–368. [Russkiy biograficheskiy slovary. T. IV. Pod red. N. M. Chulkova. Moskva, 1914, 365–368.]

Список. 1840 – Список генералам по старшинству. Санкт Петербург: Военной типографии, 1840. [Spisok generalam po starshinstvu. Sankt Peterburg: Voennoy tipografii, 1840.]

Спространов, Е. 1906–1907 – Евтим Спространов. Бележки и приписки по Софийските черкви. – СбНУНК, кн. XXII–XXIII, 1906–1907, 1–30. [Evtim Sprostranov. Belejki i pripiski po Sofiyskite tcherkvi. – SbNUNK, XXII–XXIII, 1906–1907, 1–30.]

Торнау, Ф. 1867 – Фёдор Торнау. Воспоминания о компании 1829 года в Европейской Турции. Москва, 1867. [F. Tornau. Vospominaniya o kompanii 1829 goda v Evropeyskoy Turtzii. Moskva, 1867.]

Трайков, В. 1976 – Веселин Трайков. Участието на софиянци в борбите за освобождение на Гърция (1821–1829 г.) – В: Сердика, Средец, София. София: Отечествен фронт, 1976, 125–134. [Veselin Traykov. Uchastieto na sofiyantsi v borbite za osvobozhdenie na Gartsiya (1821–1829 g.) – V: Serdika, Sredets, Sofia. Sofia: Otechestven front, 1976, 125–134.]

Хронологический указатель. 1911 – Хронологический указатель военных действий русской армии и флота. Т. III (1826–1854 гг.). Санкт Петербург: Военная типография, 1911. [Hronologitcheskiy ukazatel voennih deistvii ruskoy armii i flota. T. III (1826–1854 gg.) Sankt Peterburg, 1911.]

Шеремет, В. 1975 – Виталий Шеремет. Турция и Адрианопольский мир 1829 г. Москва: Наука, 1975. [Vitaliy Cheremet. Turtzia I Adrianopolskiy mir 1829. Moskva, 1975.]

Шильдер, Н. 1879 – Николай Шильдер. Адрианопольский мир 1829 г. Из переписки графа Дибича. СПб.: Типография В. И. Грацианскаго, 1879. [Nikolay Childer. Adrianopolskiy mir 1829 g. Iz perepiska grafa Dibitcha. Sankt Peterburg., 1879]

Энциклопедия. 1895 – Энциклопедия военных и морских наук. Т. VII, Санкт Петербург, 1895. [Entziklopedia voennih i morskikh nauk. Sankt Peterbourg. T. VII, 1895.]